

SZVÁK GYULA

Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében

Az elmúlt több mint két évtized új szakaszt jelent a szovjet történettudomány történetében: egy torz történelemszemlélet alkotó meghaladásának és folyamatos felszámolásának időszakát. A megtett út és az elért eredmények nagyságát különösen plasztikusan érzékeltetheti az orosz-szovjet historiográfia egy olyan ősrégi problémájának sorsa, amely a régebbi időkben minden alkalommal törvényszerűen magasra korbácsolta a szenvedélyek hullámát – s nem csupán a tudomány világában, de a közvéleményben is. IV. (Rettegett) Iván kibogozhatatlanul talányosnak tűnő alakja és történelmi szerepe értékelésének kérdése ez a sokáig megfejthetetlennek tartott és mindig megoldásra ingerlő rébusz. Talán nem tévedünk, amikor annak a meggyőződésünknek adunk kifejezést, hogy IV. Ivánról csak egy orosz történelmi személyiség váltott ki nagyobb viharokat a későbbi korok közgondolkodásában – Nagy Péter cár, akit sokáig a „sötétség” és „világosság” közötti vízválástóként szemlélték az orosz történelemben.

Ez a tulajdonképpeni oka tehát annak, hogy egyetlen orosz történelemmel foglalkozó történész sem maradt eddig közömbös IV. Iván személyével szemben. Sok intézkedésének egybeesése a történelmi haladás fő tendenciáival, ugyanakkor számos barbár módszerrel végrehajtott, progresszívnek csak a tények ismeretének hiányában nevezhető „reformja”, az uralkodás despotikus jellege két egymással szemben álló táborra¹ osztotta a későbbi korok itékező kutatóit – attól függően, hogy mely jegyeket tartották lényegmeghatározónak Rettegett Iván tevékenységében. Az „erős”, illetőleg „véreskezű” uralkodó-képek megalkotása pedig lehetővé tette az orosz historiográfia mindenkori politikai, sőt, ideológiai színvallását is.² Olyannyira, hogy az idők folyamán a konkrét történelmi probléma szinte irrelevánssá vált, s az ítélkező gondolkodó korának ideológiai-politikai problémájává transzformálódott.

Az orosz történetírás hagyományos beidegződéseitől egészen korunkig a szovjet történettudomány sem tudta távol tartani magát. Míg a marxista historiográfia első időszakában a probléma az érdeklődés perifériájára szorult – érthető, hiszen M. N. Pokrovszkij történelemről alkotott felfogásának megfelelően az egyes személyre kevés figyelem fordult^{2/a} –, addig a 40-es évektől kezdődően, ha bizonyos változásokkal is, de újratermelődik a platonovista irányvonal. Sőt, mértéket nem ismerő idealizálásával Sz. F. Platonovot sokszorosan túl is szárnyalta. Így jön létre az a paradox historiográfiai szituáció, hogy – bizonyos okok következtében – Rettegett Iván alakja, először az orosz gondolkodásban, fontosabbá válik Nagy Péterénél. Az 50-es évek második felétől ez ellen az irányzat ellen veszi fel a harcot a szovjet történettudomány, s ebben a küzdelemben teremődik meg a korszerű és valóságghú Iván-felfogás, indokolt tehát, hogy tüzetes vizsgálat alá vegyük a heroizált Iván-kép anatómiáját.

¹ Az N. M. Karamzin–V. O. Kljucsevszkij vonal elítélte, a Sz. M. Szolovjov–Sz. F. Platonov vonal pedig felmagasztalta IV. Ivánt.

² Vö. I. U. Budovnyic: Ivan Groznij v russzkoj isztoricseszkoj lityerature. Isztoricseszkiye zapiszki, t. 21, 1947, 273. l.

^{2/a} Vö. M. N. Povrovszkij: Izbrannije proizvegyenyija, t. II., M., 1946, 256, 303–04, 313, 315–16.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme utáni időszakban először a 20-as évek első felében fordult a figyelem IV. Iván felé.³ A kérdést újrafelvető történészek azonban még a régi rend és a régi történelemfelfogás képviselői voltak,⁴ s Rettegett Ivánról szóló koncepciójukat is alig burkoltan a megdöntött rendszer célzatos elsratásának szolgálatába állították.⁵

Az Iván-kutatás igazi „reneszánsza” csak a 40-es évek elejétől köszönt be. Egy-két éven belül egy egész sor Rettegett Ivánnal és korával foglalkozó népszerűsítő munka lát napvilágot,⁶ amelyeket a tulajdonképpeni tudományos kutatás csak bizonyos fáziskéséssel követ.⁷

Ezek a széles közvélemény számára íródott művek vetik meg alapját a IV. Ivánról szóló „új” felfogásnak, amely lényegében így hangzik: „Rettegett Iván az orosz központositott állam egyik felépítője, a feudális széttagoltság maradványainak kibékíthetetlen ellensége. Az orosz állam tehetséges hadvezére, mesteri diplomatája, lángoló hazafija volt. Egy »erős akaratú és jellemű«, egy nagy államférfi képességeivel rendelkező, kitartó és célratörő ember. Ez az, amiért joggal tartjuk őt a 16. századi egyetemes történelem egyik legnagyobb politikai és katonai egyéniségének.”⁸ Ehhez járul még a nép érdekeit szem előtt tartó és a nép által dicsőített hős,⁹ valamint korának egyik legműveltebb embere, legkoncepciózusabb gondolkodója¹⁰ beállítás, s teljes vértetében áll előttünk a sematikus történetírás idealizált konstrukciója.

Az újabb szovjet kutatások tényekkel bizonyították, hogy e koncepció összetevői közül, bizonyos megszorítások nélkül, egyik sem fedti a valóságot; míg a felfogás egésze egyszerűen tendenciózus félreértelmezés. Mielőtt azonban rátérnénk ezeknek az eredményeknek az ismertetésére,

³P. A. Szagyikov ekkortájt megindított opricsnyina-kutatásain és I. I. Poloszin forráskiadásán (H. Staden: Zapiszki nyemca-opricsnyika, fordította és a bevezető tanulmányt írta I. I. Poloszin, L., 1925) kívül ezt legjobban az összegzés igényével és kész koncepcióval fellépő R. Ju. Vipper (Ivan Groznij, M., 1922) és Sz. F. Platonov (Ivan Groznij, Pb., 1923) munkái dokumentálják.

⁴Ld. Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki v SZSZSZR, t. IV. (szerk. M. V. Nyecskina és mások), M., 1966, 280. l.

⁵Sz. F. Platonov esetében erre egyértelműen utal a már idézett művénel mindössze egy évvel később megjelent másik népszerűsítő munkájának (Szmutoje vremja!) = Zavaros idők, Prága, 1924.) tendenciózus témaválasztása. R. Ju. Vippernél pedig e tényt Ju. V. Gotyje is leszögezte R. Vipper könyvéről írt recenziójában (Russzkij isztoricseszkoj zsznal, kn. 8., P., 1922, 297. l.). Újabbán Sz. M. Dubrovskij fűzte tovább a gondolatot: „Vipper a tehetségtelen II. Miklós ellentétéként egy »igazi cárt« akart megmutatni, aki még a livóniai háború tragikus veresége után is képes volt megmenteni a birodalmat és a dinasztiát. (Escseraz o „velikom goszudare”, Znamja, 1965. 1, 212. l.)

⁶A közvetlenül megelőző időszakban megjelent B. Verhoveny-kötetre (Rosszija v carsztvo-vanyije Ivana Groznovo. M., 1939) még nem jellemzők az egy-két év múlva elterjedő Iván-felfogás fő jegyei. A „dömping” 1942-ben indul meg. A Nagy Honvédő Háború idején a következő könyvek jelentek meg: R. Ju. Vipper: Ivan Groznij (2. kiad. Taskent, 1942; 3. kiad. M.-L., 1944), uő.: Ivan Groznij (32 oldalas brosúra, M., 1945); Sz. V. Bahrusin: Ivan Groznij (1. kiad. M., 1942; 2. kiad. M., 1945, majd 1954-ben tudományos munkái között újból kiadják, Naucsnije trudi, t. 2., M. 1954), uő.: (közvetlenül a háború befejezése után) Szamogyerzsavije Ivana IV, M., 1946; I. I. Szmirnov: Ivan Groznij, L., 1944. Ezekhez járul még egy sor népszerűsítést szolgáló cikk, amelyek közül legyen elég megemlítenem R. Vipper tanárok számára írt útbaigazítását. (Ivan Groznij – K voproszu o haraktyerisztiike licnosztyi Ivana IV kak goszudarsztvennovo gyejatyelja i diplomata.) Prepodavanyije isztorii v skole, 1946/1.)

⁷Illetőleg G. N. Bibikov esetében megelőzi – anélkül azonban, hogy eredményeit koncepciójukba beépítenék. A tudományos kutatás szempontjából jelentős állomás volt P. A. Szagyikov opricsnyinával foglalkozó írásainak kiadása (Ocserki po isztorii opricsnyini, M.-L., 1951), Rettegett Iván leveleinek kritikai kiadása (Poszlanija Ivana Groznovo, M.-L., 1951) és A. A. Zimin tárgyszerű összegzése a korszakról (Ocserki isztorii SZSZSZR, konyec XVI.-nacsalo XVII v., szerk. A. N. Naszonov és mások, M., 1955.)

⁸I. A. Korotkov: Ivan Groznij. Vojennaja gyejatyelnoszty, M., 1952, 3. l.

⁹I. Szmirnov i. m., 5. l.

¹⁰Vö.: D. Sz. Lihacsov: Ivan Groznij – piszatyel (Zvezda, 1947/10.).

vizsgáljuk meg részleteiben a bírált tételeket és a tudományos igazság megismeréséhez vezető útról való lekanyarodás eszközeit és lehetséges okait!

Rettegett Ivánnal foglalkozván, minden kutatói megközelítés számára döntő jelentőségű az *opricsnyina* értékelése. A cár uralkodásának első szakaszában ugyanis kiskorúsága, illetve az Izbrannaja Rada, s vezéralakjai A. Adasev és Szilveszter, gyámkodása miatt nem dokumentálható önálló politikai cselekvése, az uralkodás második szakaszában, az *opricsnyina* időszakában viszont annál erőteljesebben domborodik ki a mindenható cár történelmi eseményeket meghatározó és befolyásoló tevékenysége. Ez a két évtized viszont a barbár és archaikus kormányzási módszerek, tömeges mézszárlások, a gazdasági, politikai, katonai csőd kora Oroszországban. IV. Iván opricsnyinabeli szereplésével érdemi ki nevének fenyegető hangzású „Rettegett” (vagy „Rettenetes”) jelzőjét. Principiális jelentőségű tehát, hogy az *opricsnyina* bevezetését és funkcionálását egy, a történelmi haladás irányába eső reform-sorozat radikális továbbfejlesztéseként, vagy pedig egy céljában és eredményeiben erősen ellentmondásos és vitatható (esetleg semmivel sem indokolható és igazolható), a nem teljesen egészséges idegzetű uralkodó keze nyomát erőteljesen magán viselő intézkedésként szemléljük.

Az eddiegiből nyilvánvalóan következik, hogy a 40–50-es évek szovjet kutatói melyik megoldást választották.¹¹ Interpretálásukban az *opricsnyina* volt az a csodafegyver, amely a livóniai háború okozta rendkívüli állapotban, a magasztos cél („ablak Európába”) kivívását hivatott garantálni, s egyúttal, az időközben permanenssé vált bojár-összeesküvések, árulások és ármányok közepette, az ötvenes évek reformjait is képes radikálisan továbbvinni a centralizált állam teljes győzelméig. A külső és belső harcokban a cár hű szövetségese és alapvető támasza a feltörekvő új réteg, a *dvorjansztvo*, de maga mögött tudta a nép széles tömegeit is.

Súlyponteltolódások természetesen megfigyelhetők a vizsgált időszakban megjelent munkákban,¹² s bizonyos különbségek észlelhetők az idealizálás mértékében is. P. A. Szagyikov pl. már bizonyos megszorítást is alkalmaz: „Az *opricsnyina* feltétlenül progresszív történelmi faktor volt, de magában rejtett éles társadalmi ellentmondásokat is.”¹³ Ez a kitétel némileg kritikus hangvétele ellenére is bepillantást enged az adott korszak történelemszemléletének elméleti eklekticizmusába. Bizonyos meggondolások alapján egyértelműen pozitív figuraként értékeli Iván cárt, s ebbeli ítéletükben nem elégednek meg annak állításával, hogy az uralkodó hozzájárult a haladás irányába eső történelmi folyamat előmozdításához, hanem szükségesnek érzik, hogy egyúttal a nép érdekeit érvényre juttató hősként is tiszteljék. S ha valamelyes szemrehányás illetheti is őt az utókor részéről, akkor csupán azért, mert – igaz: az örökös jobbjagság elterjedését a kor objektív szükségszerűségének ítélik – a nép kizsákmányolását akaratan kívül fokozta.

Amíg nem tették fel a korszak történészei azt a kérdést, hogy az *opricsnyina* valóban a centralizáció kátyúba ragadt(?) szekerét volt hivatott kirántani, s amíg nem tisztázták az erre irányuló erőfeszítések jellegét és eredményeit, illetőleg azt, hogy ezek mennyiben voltak adekvátak a kor szükségleteivel és lehetőségeivel, addig természetesen nem is formálhattak igényt tudományos értékű feleletre.

¹¹ Vö.: „Az *opricsnyina* végérvényesen a feudális földbirtok fő és uralkodó formájává tette a pomesztyet – háttérbe szorítva a votcsinát, végérvényesen megerősítette a *dvorjansztvo* vezető helyét az orosz államban – háttérbe szorítva a bojárokat és fejedelmeket.” (I. I. Szmírnov i. m., 95. l.)

¹² R. Vipper a külpolitikai faktor szerepét hangsúlyozza igen erőteljesen, s ő abszolutizálja leginkább a cári hatás szerepét a kor haladásért folytatott harcában. Sz. Bahrusin a figyelmét leginkább az arisztokrácia földtulajdonának szétzúzására, illetve a pomesztye-rendszer uralomrajutása kérdésére összpontosítja, míg I. Szmírnov különös nyomatékkal szól az *opricsnyina* osztályarculatáról, az örökös jobbjagság megszüldítésében játszott szerepéről.

¹³ P. Szagyikov i. m., 62. l. Hasonló meggondolások alapján I. I. Poloszin is érvényesíti a kritikát értékelésében. (1949-ben íródott témával kapcsolatos munkáit 1963-ban adták ki: Szocialno-polityicseskaja isztorija Rosszii XVI-nacs. XVII v., 1963, 20. l.) Érdekes, hogy a szerző élesen elkülöníti magát azoktól, akik idealizálják IV. Ivánt. Szavakban egyébként sokan tiltakoznak a heroizálás ellen. (Vö.: K. V. Bazilevics R. Vipper könyvéről (1944) írt recenziójával (Propagangyiszt, 1945/17, 64. l.) –, lényegében véve azonban Poloszin is azt teszi. (I. Poloszin i. m., 20. l.)

hiba lenne tagadni azonban, hogy a szovjet történettudomány vizsgált időszakában a tárgyalt problémakörben jelentős eredmények is születtek. Az összefoglaló munkák, de különösen P. A. Szagyikov, G. N. Bibikov¹⁴ részkutatásai révén túlnyomórészt sikerrel szakítottak a polgári történetírás káros hagyományaival és jutottak túl annak egyes közhelyein¹⁵, s új, kiterjedt kutatásokkal alapozták meg koncepciójukat. Fontos felismerésük volt, hogy az adott időszakban a történelmi haladás egyet jelentett a centralizált állam megteremtésével, melynek társadalmi bázisa Oroszországban a cárnak alávetett szolgáló nemesség, s garanciája az erős cári hatalom, Erdemük volt az is, hogy Rettegett Iván uralkodását, s benne az opricsnyinát, ebbe az összefüggésbe igyekeztek ágyazni, hogy kimutatták utóbbi osztályarculatát.

A polgári történettudomány meghaladásának felismert szükségessége azonban a korszak tudósait egyben doktrínerré is tette. Nem, vagy kevéssé vették figyelembe a polgári történészek sokszor igen értékes eredményeit, s a dogmatikus módon értelmezett marxista szemlélet sémájához igazították a kor történelmi eseményeinek menetét. Így alakult ki pl. a „jó cár – rossz bojárok” ellentét, mint a kor vezrivataros történéseinek mozgatórugója koncepció; a haladó cár és az elnyomott osztály kölcsönös szimpátiájának, szövetségének teóriája, s a már érintett sajátos értékelés, amely egyrészt a cár, másrészt a kizsákmányolt nép szemszögéből vizsgálja az eseményeket, s igazolva előbbi legképtelenebb tetteit is, megpróbálta – mint a mindenkori elnyomott osztályok szellemi örököse – a tüzet a vízzel összebékíteni, s az értékelés másik alapjává a nép érdekeit állítani.¹⁶

A marxista történelemszemlélet merev, dogmatikus alkalmazása ugyanakkor jól megfért a nemesi-polgári történetírás számos elemével is. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó R. Ju. Vipper Rettegett Ivánról szóló könyvének sorsa.

Míg az 1922-es első kiadás alkalmával a kötet nem kap különösebb visszhangot,¹⁷ addig a 40-es években többször is kiadják¹⁸ – annak ellenére, hogy az eredeti mű messze áll a marxista történelem-felfogástól,¹⁹ s az újabb kiadások sem módszerben, sem koncepciójukban nem különböznek az

¹⁴ G. N. Bibikov: K voproszu o szocialnom szosztave opricsnyikov Ivana Groznovo. Szbornyik sztatyej po isztorii SZSZSZR XVI–XVI vv., M., 1941.

¹⁵ Sz. Platonovot azonban nem tudták a korszak népszerűsítő munkái a tárgyilagosság terén meghaladni.

¹⁶ A jelzett felfogásnak az a „különös paradoxon” (M. Perrie: The Popular Image of Ivan the Terrible: The Slavonic and East European Review, 1978. vol. 56, No. 2, 275.) az alapja, hogy a folklórban Rettegett Iván az első „jó cár”. Ez a beállítás azonban jórészt szintén az 50-es évek tendenciózus kutatásainak a szüleménye (vö.: V. K. Szokolova: Russzkije isztoricseskije pesznyi XVI veka (epohi Ivana Groznovo), M., 1951, amelyet a későbbiek során komolyan módosítottak (vö.: V. K. Szokolova: Russzkije isztoricseskije pesznyi XVI–XVII vv., M., 1960. és uő. Russzkije isztoricseskije predanyija, M., 1973), kimutatva azt, hogy legalábbis kétoldalú a kérdés, amennyiben a pozitív Iván-kép mellett széles körben funkcionált egy igen negatív is. A problémát súlyosbítja, hogy rendkívül nehéz meghatározni a népdalok, népmesék és legendák keletkezésének idejét és közegét. Elképzelhető, hogy sok közülük a későbbi dinasztikus és pártharcok közepette keletkezett – aminek következtében sokat veszítenek forrásértékükből. Azok a folklór-anyagok pedig, amelyekben Iván *általában* a „jó cár” megtestesítője – nélkülözvén immár minden személyesen rá jellemző vonást –, nyilván hozzánk jóval közelebb álló korokban keletkeztek, s Iván korára nézve semmiféle történelmi értéket nem képviselnek.

¹⁷ Sőt Ju. Gotyje i. m.-jában, de még Sz. Platonov (Ivan Groznij, 19. l. ill. Ivan Groznij v russzkoj isztorografii; Russzkoje prosloje, 1923/1, 12. l.) is bírálja.

¹⁸ (Így pl. a már említett szovjet kiadások mellett magyar nyelven is megjelenik. (I. R. Ju. Vipper: Rettegett Iván, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, M., 1947.)

¹⁹ Nyilván nem véletlenül nevezte V. I. Lenin egy másik munkája bírálata kapcsán R. Vippert „a papi maszlag diplomás lakójának”. (Lenin Összes Művei, t. 45, 26, l.) Elméleti és módszertani alapjára ld.: „Azt, amit mi világnézetnek nevezünk, a kutatóra olyan erős hatással van, hogy az irodalmi forrásokban, a történelmi emlékekben ő mintha azt olvasná és látná, amit olvasni és látni akar, azt választja ki és azt értékeli, ami egybeesik ízlésével és érdeklődésének irányultságával. El kell azonban ismerni, hogy végső soron, az emlék nyomást gyakorol a tudásra, meghiheti és orientálja a történész

elsőtől. Természetesen kimarad a polgári történetírás néhány banális általánosítása és frazeológiája – helyébe „marxista” közhelyek és frazeológia lép.²⁰ Szóról szóra megegyeznek oldalak és fejezetek, s csorbítatlan marad az egész építmény; a nemesi-liberális színezetű szubjektív személyiségfelfogás; IV. Iván „apoteózis”.²¹ Egyvalami különbözik csupán: a politikai célzatosság iránya. Amíg ugyanis annak idején, 1922-ben, Vipper az erőszakú cárban a monarchiát dicsőítette, addig az 1940-es években a személyiség történelmi szerepének túlhangsúlyozásával és idealizálásával a megváltozott és történelmi analógiákat kereső kor igényeire reagál.

A 40-es években a Retteggett Ivánnal foglalkozó kiadványok terén támadt konjunktúrahelyzetet nehéz mással, mint reálisan meglévő szükségletekkel magyarázni. Az 1956-ot követő idők szovjet történészei hangsúlyozzák I. V. Sztálin személyes befolyásának szerepét a Retteggett Iván-értékelésben.²² Nincs okunk kételkedni szavaikban, hiszen a személyi kultusz éveit átélte, már akkor is aktív történészekről van szó,²³ s véleményüket megerősíti Eisenstein híres Retteggett Iván című filmje címszereplőjének, N. K. Cserkaszovnak visszaemlékezése is.²⁴ Sőt, a sztálini hatás bizonyos mértékig még filológiaiilag is dokumentálható Vipper munkájában.²⁵

Mindazonáltal leegyszerűsíti a problémát, ha a konstatált jelenségben csak a szovjet állam akkori vezetőjének személyes befolyását látjuk. Többről van szó. Arról, hogy a történettudomány és politika megkívánt harmónikus kapcsolata az adott korszakban felbomlott, utóbbi primátusa a tudományos szempontokat egy magasabb cél alá rendelte. Ennek következtében a történettudomány is bizonyos mértékben, lehetőségeihez mérten, a fasiszta agresszió elleni fegyverül szolgált.²⁶ Érthető tehát – ha

gondolatait. A történelmi dokumentumban rejtett energia van, amitől elbűvölve mi akaratlanul is megadjuk magunkat.” (R. Vipper: Ivan Groznij, 1922, 109. l.), ill. címében is sokatmondó művét: „Krizisz isztoricesszkoj nauki”, Kazany, 1921.

²⁰Az 1922-es kiadásban pl. felteszi Vipper a kérdést: mi mentette meg a moszkvai katonai monarchiát a pusztulástól. Válaszában az intézmények politikai bölcsességéről és kialakultságáról, illetve a dinasztia művészetéről beszél, amely képes volt az osztályok felett állva előbbieket szigorú rendben és alávetettségben tartani. A probléma kapcsán megemlíti még azt is, hogy „nem tudott úgyszintén elpusztulni és szétforgácsolódni az a bámulatos emberanyag, amit orosz népek neveznek, az az erős, szükségleteiben szegény, türelmes, a hazai tájhoz kötődő faj, amely a birodalom alapját és védelmét jelentette”. (Ivan Groznij, 1922, 104–105. l.) A 40-es években a szerző fontosnak tartja már az orosz nép „aktív” tulajdonságait is, amelyek nélkül, úgy mond, IV. Iván sem érhetett volna el eredményeket, s amelyek az osztályharcban is elemi erővel nyilvánultak meg, megmutatva „a népben még egy, és egyúttal a legértékesebb aktív tulajdonságot – a forradalomra való képességet”. (Ivan Groznij, 1944, 142–143. l.)

²¹Sz. Platonov: Ivan Groznij, 24. l.

²²Vö.: többek között, Sz. Dubrovskij i. m., 212–213. l., A. A. Zimin: Opricsnyina Ivana Groznovo, M., 1964, . l. Sz. O. Smidt: Voproszi isztorii Rosszii XVI v. v novoj isztoricesszkoj lityerature. Szovjetszkaja isztoricesszkaja nauka ot XX k XXII szjezdu KPSZSZ. Isztorija SZSZSZR M., 1962, 93. l.

²³Akik annak idején maguk is osztották a 40-es években Ivánról kialakított véleményeket. Ld. Pl. A. Zimin: Poszlanyija Ivana Groznovo (recenzió), Voproszi isztorii, 1952/2, 133. l., vagy Sz. Smidt ugyanerről a könyvről írt recenzióját (Izvesztija AN SZSZSZR. otd. lityeraturi i jazika, 1952, t. 11. vip. 4.) 385–387. l.

²⁴N. Cserkaszov könyvében leírja, hogy a film forgatásakor I. V. Sztálin elbeszélgetett vele és a rendezővel, s ennek kapcsán kinyilvánította véleményét Retteggett Ivánról, akit az orosz történelem egyik legnagyobb cárijának tartott. Az uralkodó hibájául csupán azt rótta fel, hogy nem vitte végig a bojárok elleni harcot. N. K. Cserkaszov: Zapiszki szovjetszkovo aktyora, M., 1953, 380–382. l.)

²⁵R. Vipper könyvének 1944-es kiadása az első változathoz képest többek között a következő mondattal bővül: „a veszélyt, amely a konzervatív és reakciós oppozíció részéről fenyegette (tudniillik Ivánt – Sz. Gy.), nemhogy túlértékelté, hanem sokkal inkább alábecsülte”. (94. l.) A jelzett gondolat természetesen nemcsak R. Vipperre hatott, ld. többek között K. Bazilevics i. m., 62. l.

²⁶S nem csupán a történettudomány, hanem – és sokkal fokozottabb mértékben – a művészetek is. Vö.: Szvák Gyula: Eisenstein Retteggett Iván-képe (Kritika, 1978/12.).

vitatható és vitandó is – a fenntartás nélkül pozitív, a külső (német!) veszélyben országát erős kézzel összetartó²⁷ Iván-kép megszületése. Majdhogynem explicit formában utal erre R. Vipper Iván német opricsnyikja, Staden „Feljegyzései” kapcsán: „Teljesen érthető, hogy a német történettudomány miért ragaszkodott úgy Stadenhez. Hiszen a német tudomány fedezte fel benne a számára szükséges vádat az orosz nép ellen, a Szovjetunió ellen kitervelt hadjárat előszavát, amely történelmi alapra épült fel. Milyen élvezettel olvasták a német tudósok a stadeni terv címét – Moszkóvia birodalmi tartományá változtatásának terve.”²⁸

Megszületett tehát – a mondhatni törvényszerűen – egy prekonceptió, amelyet csak tekintélyérvekkel,³⁰ önkényesen értelmezett forrásokkal (vagy források elhallgatásával, kompromittálásával,³¹) tények egyszerű semmibevételével,³² a történelmi események menetének leegyszerűsítésével, sematizálásával, az előfeltevés szolgálatába állításával lehetett „bizonyítani”.³³ Jogosan állapította meg a probléma kapcsán Sz. O. Smidt: „a problémák túlmutatnak IV. Iván személyének kultusza kérdésén.

²⁷ Annál is inkább vitatható, mert a dolog másik oldala az volt, hogy „Sztálin történelmi igazolást keresett repressziós politikájára, s megtalálta azt a távoli középkorban”. (Sz. Dubrovskij i. m., 212. l.)

²⁸ Sokat sejtető tényt takar Sz. V. Bahrusin előszavának az a megállapítása, hogy a Staden iránti kölcsönös érdeklődés a német és orosz történészek részéről eredetét tekintve az I. világháború idejére esik. (H. Staden: Zapiszki . . . , 6. l.)

²⁹ R. Vipper (1944), 155. l. Ha ezt a problémakört összekapcsoljuk egy másik vipperi tétellel – „Az oroszok háborús összeütközéseinek kimenetelében a németekkel mindig . . . nagy szerepe volt a háború és politika irányítói személyiségének is.” (i. m., 46. l.) –, akkor teljesen egyértelművé válik a tendenciózusság iránya is. Egyébként az Iván-kutatások összefonása az aktuális háború szükségleteivel távolról sem csupán R. Vipper módszere. Vö.: pl. Sz. Pokrovskij: V. Sznyegirev: Ivan III. i ego vremja (M., 1942.), Sz. Bahrusin: Ivan Groznij (M., 1942.) és R. Vipper: Ivan Groznij (1942) c. könyvekről írt recenziója (Isztoricseskij zurnal, 1943, kn. 3–4.), 95. l.

³⁰ Érdekes ebből a szempontból az állandóan előcítált Belinszkij sorsa, aki a forradalmi gondolkodók közül egyedül nyilatkozott pozitívan IV. Ivánról. Az őt idéző kutatók hajlamosak voltak megfeledezni arról, hogy még Belinszkijnél sem egyértelmű a kép (vö.: V. E. Illerickij: Isztoricseskijje vzgljadi V. G. Belinszkovo, M., 1953., 164–171.), a kor valamennyi más forradalmáránál pedig, kezdve a dekabristáktól a forradalmi demokratákon keresztül egészen a szocialdemokratákig, egyértelműen negatív. Ami teljességgel érthető is, hiszen IV. Ivánt mindannyian a véres despotizmus megtestesítőjeként szemlélték. (Ld. erre: Sz. Sz. Volk, Isztoricseskijje vzgljadi dekabrisztov, M.-L., 1958. 383.; a koncepcióján bizonyos mértékig változtató V. E. Illerickijt: Isztorija Rosszii v oszvescsenyii revoljucionno-demokratov, M., 1963, 176–177.; uő.: Revoljucionnaja isztoricseskijja miszl v Rosszii, M., 1974, 57., 162., 270–271., 315.; A. N. Camutali: Ocserki demokratyicseskovo napravlenija v ruzszkoj isztoriografii 60–70-h godov XIX V., L., 1971, 51–55., 81–82., 127–128., 172–174., 191.) Ez a körülmény azonban a tárgyalt korszakban még nem kapott hangsúlyt.

³¹ Jellemző pl. Staden „Feljegyzéseinek” sorsa. Orosz nyelvű fordításának kiadásakor, 1925-ben (!) még igen jelentős forrásértékűnek tekintették (H. Staden, 6. l.), míg a 40-es években hajlamosak voltak csupán a fasiszta német történetírás mesterkedéseire alkalmas eszközként szemlélni.

³² Ezen a téren élenjárt I. Korotkov i. m.-ja, amelyben szó sem esik Groznij gyávaságának beszédes bizonyítékairól (így pl. az angliai „menedékről” folytatott titkos tárgyalásairól, a krími kán 1571, 1572-es betörése idején tanúsított „passzivitásáról” – utóbbi események tárgyalására mindössze 9 sort szán könyvében a szerző), viszont annál ékesszólóbban ecseteli a cár személyes bátorságát a kazanyi ostrom idején (38. l.), amelyben Iván válójában megtagadta az aktív résztvevőt – s harc helyett magábaroskadva imádkozott. (R. G. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, M., 1975., 46. l.)

³³ Az elmondottak elsősorban a népszerűsítő munkákra jellemzőek, s persze kisebb-nagyobb mértékben a tudományos igényű művekre is. Érdeemes megjegyezni, hogy az első jel a változtatás igényére 1954-re(!) datálható, amikor is megbírálják Sz. Bahrusin Iván-felfogását. (Sz. Bahrusin: Naucsnye trudi, 9. l.)

Itt hazánk történetének marxista értelmezésétől való elhajlásról, a történelmi valóság meghamisításáról van szó.³⁴

A tendenciózusan idealizált Iván-képre az első csapást egy kortárs történész, Sz. B. Veszeloovszkij akadémikus mérte. Mivel a tárgyalt időszakban csak néhány Retteggett Iván uralkodásának idejével foglalkozó munkája³⁵ – s azok is erősen lerövidített formában – jelenhetett meg, koncepciójával a későbbiekben, opricsnyinával kapcsolatos írásainak 1963-as kiadása³⁶ kapcsán foglalkozom. Hangsúlyozni kell azonban, hogy Sz. B. Veszeloovszkij a személyi kultusz idején harcolt a tudomány tisztaságáért, s „nagy bátorsággal kellett ahhoz rendelkeznie, hogy elítélje a Retteggett Ivánt idealizáló történészek és írók munkáit”,³⁷ s rajtuk keresztül az egész korabeli szovjet történelemtudományt.³⁸ Indokolt tehát, hogy a személyi kultusz történetírásának meghaladásáért folytatott harc történetében a legelső helyek egyikére tegyük.³⁹

A „frontáttörés” IV. Iván történelmi szerepe értékelésének kérdésében csak 4 évvel Sz. B. Veszeloovszkij akadémikus halála után, közvetlenül az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusát követően történt meg. 1956. május 14–15-én a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézetében a Szovjetunió története feudáliskori szekciója vitaulést rendezett, amelyen a fő napirendi pont Sz. M. Dubroovszkij: A személyi kultuszról néhány történelmi tárgyú munkában (IV. Iván és mások értékeléséről) c. referátumának⁴⁰ vitája volt.⁴¹

Az ülésszakon természetesen a leghevesebben a vélemények. A referátum szerzője egyértelműen negatívan ítélte meg az opricsnyinát⁴² – s Retteggett Ivánt – és véleménye széles körű támogatást kapott.⁴³ Számosan azonban – bár megszabadulva a groteszk szélsőségektől – továbbra is pozitívan viszonyultak IV. Iván uralkodásának második szakaszához.⁴⁴ Maga a beszámoló elsősorban a cárt idealizáló történészek – így R. Ju. Vipper, Sz. V. Bahrusin, I. I. Szmirnov – bírálatával tűnt ki; pozitív tekintetben azonban igen ellentmondásos álláspontot képviselt. Mivel e bevezető tanulmány nem alapult önálló kutatásokon, illetve gyakran nem kellően átgondoltan és dokumentáltan fejtett ki bizonyos kérdéseket, sokszor

³⁴M. D. Kurmacseva: Ob ocenke gyejatyelnosztyi Ivana Groznovo (Voproszi isztorii 1956/9.) c. vita-ismertetésében a 198. l.-on idézi Sz. Smidtet.

³⁵Opricsnyinával kapcsolatos 3 megjelent tanulmánya közül csak egy tartalmazza koncepcióját. (Ucsrezgyenyije opricsnovno dvora v 1565 g. i otmena ego v 1572 g., Voproszi isztorii, 1946/l.) Már ez is kiváltotta azonban a kortárs történettudomány bírálatát. (Vö.: A. Zimin P. Szagyikov könyvéről írt recenziója, Voproszi isztorii, 1950/12. 145. l.) Másik 2 tanulmánya (Szinodik opalnih carja Ivana Groznovo kak isztorieszkij isztocsnjyk. Problemi isztocsnjykovenyija, szb., 3, M.-L., 1940; Duhovnoje zavescsanyije Ivana Groznovo kak isztorieszkij isztocsnjyk. Izvesztija AN SZSZSZR, szer. iszt. i fil., t. 4, No. 6, 1947) forráskritikai jellegű, s következtetéseit csak részlegesen tartalmazza.

³⁶Sz. B. Veszeloovszkij: Issledovanyije po isztorii opricsnyini, M., 1963.

³⁷G. D. Burgej: Opricsnyina v novoj isztorieszkjoj lityerature. Prepodavanyije isztorii v skole, 1964/6, 28. l.

³⁸Sz. B. Veszeloovszkij megállapítja, hogy mekkora kárt okoz a marxista történettudománynak „azoknak a történészeknek önhittsége, akik az események után 300–400 évvel hátsó gondolattal látnak hozzá a régmúlt jelenségeinek felfogásához és értelmezéséhez, a professzori katedra magasságából ítélkeznek, és lekicsinyléssel vetik el, néha anélkül, hogy megvizsgálnák, azoknak a műveletlen és korlátolt, szűk látókörű korabelieknek számukra nemkívánatos megnyilatkozásait, akik nem a főiskolákon kapták képzettségüket, nem hallgatták a Szovjetunió történetéről szóló egyetemi előadásokat, és ezért nem képesek megérteni a szemük előtt lezajló eseményeket.” (Sz. B. Veszeloovszkij (1963), 39. l.)

³⁹Vö.: Je. Doros: Knyiga o Groznom care. Novij mir, 1964/4.

⁴⁰Hasonló témájú cikke (Protyiv idealizacii gyejatyelnosztyi Ivana IV) megjelent a Voproszi isztorii 1956/9. sz.-ban.

⁴¹A vitát M. D. Kurmacseva i. m.-ban ismertette.

⁴²Ld. részletesen Sz. Dubroovszkij (1956), 123–124. l.

⁴³Ld. pl. A. I. Kazarin hozzászólását. (M. Kurmacseva: i. m. 196. l.)

⁴⁴Legbeszédesebb I. I. Szmirnov véleménye. (M. Kurmacseva: i. m., 196. l.)

vezetett önkényes értelmezésekhez, nyilvánvaló hibákhoz, félreértésekhez, általában pedig elméleti bizonytalansághoz.⁴⁵

Sz. Dubrovskij kimondta: „Az opricsnyina a pomescsik-jobbágytartók parasztok feletti erőszakjának sajátos formája volt”,⁴⁶ s ennek elhallgatásával, eltussolásával vádolta elődeit, ill. mindenekelőtt ezért marasztalta el IV. Ivánt. Nyilvánvaló, hogy a szerző fő érvel a bírált történelemfelfogás moralizáló felhangot nyert részizagságát használta fel, s teljesen természetes ezek után, hogy a hagyományos felfogás képviselői ezen a ponton tökéletesen egyetértettek Dubrovskijjal – oly módon viszont, hogy egyúttal kihúzták bírálatának méregfogát.⁴⁷

A vita során végül továbbra is megmaradt, hogy a opricsnyina (bár bizonyos megszorításokkal) szükségszerű és haladó történelmi periódus, IV. Iván pedig „zsarnok és hóhér, bosszúálló és gonosz, aki hidegen merül el a kicsapongásban, és mindig az alázasos és bűnbánó bűnös visszataszító álarcát hordja, álszent és farizeus . . . – mindezekkel együtt kiemelkedő államférfi”.⁴⁸

E két nap elteltével azonban a szovjet történettudomány mégis kiemelkedő állomásához érkezett azáltal, hogy az elnöklő L. V. Cserepnin összefoglalásként leszögezte: „Vitathatatlan, hogy tudományos, s nem csupán a szép- és népszerűsítő, irodalmunkban megengedett volt IV. Iván és politikája idealizálása. Hasonló hibák széles elterjedést kaptak.”⁴⁹

A végső szót ebben a kérdésben Sz. O. Smidt mondta ki. Elemzése bizonyos mértékben a hivatalos állásfoglalás funkcióját töltötte be.⁵⁰

Sz. Smidt idézett cikke bevezetőjében méltán emlékezik meg az SZKP XX. kongresszusáról mint mérőöldkőről a szovjet történettudomány történetében. A továbbiakban az 1956-ig terjedő időszak szovjet történetírásának elméleti-módszertani hibái között egyik legjellemzőbbnek azt tartja, hogy „az ország története néha felcserélődött az állam történetével, az állam története pedig – az uralkodók történetére korlátozódott”. IV. Iván esetében ez azt eredményezte, hogy a „rettegett cár alakja elfedte a XVI. századi orosz társadalmat”, s a történészek nem annyira megmagyarázni, mint igazolni igyekeztek kegyetlenségeit.

A marxista történelemszemlélettől jelzett eltérés egyik okaként a polgári történetírás egyes tanításainak – s főleg néhány lojális képviselőjének – továbbélését jelölte meg. „Ugyanakkor – és ez nagy jelentőséggel bírt – Oroszország feudális kori történetének tanulmányozása, amint a szovjet történészek egész tevékenysége, végzetesen összefonódott a személyi kultusz szabályozott gondolkodásával. Ennek következménye volt a történelmi jelenségek egyoldalú, dogmatikus megközelítése, a féltékenység a kutatási témák megválasztása terén, empirista elemek megjelenése a tudományos munka módszereiben, az önállótlanág a történelmi események megmagyarázásában és értékelésében, a citátumok eluralkodása. Rettegett Iván történelmi szerepének felnagyított értékeléséhez, amely igazolta a cár személyes bűneit és uralkodásának negatív jelenségeit, elsősorban is az opricsnyina időszakában, a legerőteljesebb formában hozzájárultak I. V. Sztálin olyan megnyilatkozásai Rettegett Ivánról és a XVI. századi orosz történelemről, amelyek nem alapozódtak megfelelő módon történelmi forrásokon, és gyakran távol álltak a történelmi folyamatok marxista értelmezésétől.”⁵¹

Sz. Smidt tárgyalt cikke a szovjet historiográfia történetében komoly jelentőségre tett szert. IV. Iván középpontba állításával helyesen mutatott rá a kérdés valóságos súlyára a személyi kultusz történetírásában, s utalt egyúttal arra is, hogy a boncolt probléma tanulmányozásában elkövetett

⁴⁵ A vita egy másik résztvevőjének, V. N. Sevjakovnak is megjelent a témával kapcsolatban egy cikke (K voproszu ob opricsnyine pri Ivane IV, Voproszi isztorii, 1956/9), amelyben élesen elítéli az opricsnyinát. Ő is elköveti azonban a Dubrovskij-féle hibákat.

⁴⁶ M. Kurmacseva: i. m., 195. l.

⁴⁷ Vö.: B. F. Porsnyev véleményével: „A centralizáció az orosz államban progresszív esemény volt, de az állami hatalom monarchikus berendezkedése népellenes jellegű volt, ezért csak igen feltételeken nevezhető progresszívnek.” (M. Kurmacseva: i. m. 201. l.)

⁴⁸ V. D. Koroljuk megfogalmazása. (M. Kurmacseva: i. m. 202. l.)

⁴⁹ I. m. 203. l.

⁵⁰ A cikk olyan kötetben jelent meg, amely a szovjet történettudomány fejlődését az SZKP XX. és XXII. kongresszusa között eltelt időben vizsgálja. (Vö.: 22. l.)

⁵¹ Sz. Smidt (1962), 92–94. l.

torzítások nem képeztek kivételt a korabeli történettudományban – igaz viszont, hogy a legkézzelfoghatóbban dokumentálják azokat. A szerző általános érvényű és elméleti igényű összegzésével végérvényesen kirajzolódott a helyes elméleti-módszertani irányvonal, s megindulhatott immár a konkrét *középkori* történelmi kérdés valóban tudományos feltárásának folyamata – megszabadulván az első, 1956-os, lépés szükségszerű vehemenciájától is.

Az 1956-ot követő időkben komoly munkák jelentek meg Rettegett Iván uralkodása első felének történetéről – témánk szempontjából azonban ezek kevésbé fontosak. A „reform-időszak” értékelése tudniillik nem vet fel olyan súlyú problémákat, mint Iván uralkodásának második szakasza. Ezt az időszakot általában minden kutató pozitívan értékeli – de hogy mennyire kapcsolja össze a cár személyével, az elsősorban az opricsnyináról alkotott véleményétől függ. Az opricsnyina viszont az orosz történelem legfeltáratlanabb korszaka volt, s a homályt az előző történetírás részrehajlása még csak jobban fokozta. Törvényszerű tehát, hogy az elméleti-módszertani és politikai korlátok ledöntése után a 16. századi orosz történelem kérdőjelei közül ez utóbbi problémára kitüntetett figyelem irányult.

A megoldáshoz vezető út első⁵² jelentős állomása Sz. B. Veszelovszkij IV. Ivánnal foglalkozó munkáinak kiadása volt. Sz. B. Veszelovszkij a forrásbázis kiszélesítésével és a tradicionális források újraértékelésével súlyosan megrendítette a hagyományos történetírás Iván-koncepciójának tartóoszlopait. Az opricsnyinához tartozó területek tüzetes vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az opricsnyinába éppen hogy nem azok a területek kerültek, amelyekben a legfejlettebb és legelterjedtebb az a fejedelmi-bojár földbirtoklás.⁵³ Ezzel a megállapításával örökre szertefoszlatta azt a tévhitet, amely szerint Rettegett Iván „radikális” reformja halálos csapást mért az arisztokrácia gazdasági alapjaira. Ezzel szorosan összefügg IV. Iván kivégzési listáinak tanulmányozása segítségével elért másik fontos eredménye: „... a kivégzettek közül egy bojárra vagy dvorjanynra 3–4 egyszerű szolgáló földbirtokos, s a privilégizált szolgáló földbirtokosok osztályának egyetlen képviselőjére pedig egy tucat személy jut a lakosság alsó rétegeiből.”⁵⁴

Ennek megfelelően, gondolja tovább a szerző, az opricsnyina nem a fejedelmi-bojár réteg egésze hatalmának megtörését célozza, hanem a régi cári udvar s az egyes személyek ellen irányul.⁵⁵ A „reform” dezorganizálja a hadsereget, az államot két egymással harcban álló országfélre osztja, a cár pedig elveszti a helyzet felett uralmát, és saját félelmétől megrettenve a semmivel nem indokolt tömeges terror eszközéhez nyúl.⁵⁶

Az opricsnyina tehát, Sz. B. Veszelovszkij akadémikus szerint, Rettegett Iván személyes műve, amelyet nem a kor gazdasági-társadalmi viszonyaiból fakadó követelmények hívtak életre, hanem a cár olyan tulajdonságai, mint „heves vérmérséklet, gyanakvás és rabszolgái feletti korlátlan hatalmának tudata, amelyek Rettegett Ivánt a fejedelmi kegy megvonásának jogával való visszaéléséhez vezették”.⁵⁷

Sz. B. Veszelovszkij az egyedül járható úton haladva, megcáfolhatatlan tények felsorakoztatásával építette fel korában még „rebellisnek” tekintett koncepcióját. Megalapozottan szegezi tehát a kérdést a kortárs történetírásnak: „Vajon milyen alpra támaszkodtak azok a történészek, akik kigondolták azt a IV. Ivánt mint államférfit feldicsőíteni hivatott ostoba opricsnyina-koncepciót,

⁵² Sz. B. Veszelovszkij kötete megjelenése előtt jelentős volt V. B. Kobrin tanulmánya (Szosztav opricsnovo dvora Ivana Groznovo, Arheograficseskij jezsegodnyik za 1959 god. M., 1960.), amely G. Bibikov kutatásait fejlesztette tovább. Egyidőben jelentek meg I. Poloszin témával kapcsolatos (1949-ben írt) cikkei is, amelyek a 40-es évek felfogását reprezentálták. Ugyancsak 1963-ban látott napvilágot Sz. M. Kastanov K izucsnyiju opricsnyini Ivana Groznovo (Isztorija SZSZSZR, 1963/2.) c. tanulmánya, amelyben az opricsnyina jobbágyrendszer elterjesztésében játszott szerepével foglalkozik elsősorban. Ebben az időszakban R. G. Szkrinnyikov is elkezdte már publikálni későbbi monográfiái alapját képező első cikkeit.

⁵³ Sz. B. Veszelovszkij: i. m., 157–163. l.

⁵⁴ I. m. 478. l.

⁵⁵ I. m., 70., 143–144., 155. l.

⁵⁶ I. m., 53., 73., 76., 189., 198., 320. l.

⁵⁷ I. m., 317. l.

amelynek kifejtése során a cár olyan cselekedeteiről számoltak be, amelyek elkövetésére csak egy őriült képes? ”⁵⁸

A bemutatott felfogásnak természetesen vannak hiányosságai – amint arra már több ízben rámutattak.⁵⁹ Magam azt tartom legjobban megkérdőjelezhetőnek, hogy a tendenciózus tudomány ellen küzdő tudós akarva, vagy akaratlanul – talán törvényszerűen is –, de elfogadta a kor kihívását, s az objektivitás fegyverével harcolva, végső soron a célzatosságra célzatosan reagált.⁶⁰ Jelentősége azonban elvitathatatlan; a Rettegett Iván értékelés revízióján munkálkodók mind őt tekintik szellemi atyjuknak. Hatása pedig mérhetetlenül nagyobb volt, mint a középkori történelem egy problémája megoldásán több-kevesebb sikerrel fáradozó szaktörténészé.⁶¹

Közvetlenül Sz. B. Veszeloovszkij munkáinak megjelenése után bocsátotta ki A. A. Zimin az orosz-szovjet historiográfia első, teljességre igényt tartó, opricsnyinával kapcsolatos monográfiáját.⁶²

A. Zimin Sz. B. Veszeloovszkij nyomán halad tovább, amikor elveti a fejedelmi-bojár arisztokrácia reakciósságáról szóló tételt. Van azonban véleménye szerint olyan erő, amely a széttagoltság maradványait, s a centralizációs folyamat előtt álló valóságos akadályokat jelenti Oroszországban: Iván nagybátyja, Andrej Sztarickij részfejedelm; Novgorod sajátos különállásával és a „harcoló” egyház. Amíg az opricsnyina ezek ellen irányul, addig a centralizáció továbbfejlesztéséhez hathatósan hozzájárul; célja elérése után azonban elveszti értelmét, s pl. az 1570. július 25-i moszkvai vérengzés, amely „kegyetlenségében és szadizmusában túlszárnyalt minden előzőleg történet; csak Rettegett Iván vadállati természetével és beteg képzeletével magyarázható”.⁶³

Az opricsnyina tehát lényegében betöltötte történelmi hivatását, bár meglehetősen szokatlan, a túlhaladni kívánt múlttól kölcsönzött archaikus és ellentmondásos formában – hiszen különállásával túlságos hatalmat biztosított a másik országrészben, a zemcsinában, a bojárságnak és tradicionális vezető szervének, a Bojár Dumának.⁶⁴

Összességében a cár által folytatott harc „bizonyos mértékben megfelelt a városi lakosság és a parasztság érdekeinek”,⁶⁵ igaz azonban az is, hogy „Iván politikai ellenfeleivel folytatott harcának barbár, középkori eszközei, megfégezhetetlenül kegyetlen természete az opricsnyina éveinek összes intézkedésére rányomta a despotizmus és az erőszak baljós bélyegét”.⁶⁶

⁵⁸I. m., 65. l.

⁵⁹Általában azt vetik Sz. B. Veszeloovszkij szemére, hogy az opricsnyinát abszolút értelmetlennek tekintette, s Rettegett Iván megítélésében, ellenkező előjellel bár, de szintén erősen szubjektív volt. (Ld. többek között I. Poloszin i. m., 20. l.; Sz. Dubrovskij (1965), 213. l.; A. A. Zimin: Akagyemik Sz. B. Veszeloovszkij i obraz Ivana Groznovo v hudozsjesztvennoj literature. Isztorija i isztoriki, M., 1973., 353. l.)

⁶⁰Magáért beszél Schlichtingtől vett idézete: „A moszkoviták valami rosszakarattal születtek, ami azt a szokásukat eredményezte, hogy kölcsönösen megvádolják és megrágalmazzák egymást a despota előtt, gyűlölettel esnek egymásnak, úgyhogy megölik egymást a kölcsönös rágalommal. A despótának mindez kedves, és ő senkit sem hallgat szívesebben, mint besúgókat és rágalmazókat, nem törődve azzal, hogy hamisak vagy igazak, csak hogy alkalmas ügy legyen az emberek elpusztítására; bár sokaknak még csak meg sem fordul a fejében, hogy megvádolhatók egyáltalán valamiben.” (Sz. B. Veszeloovszkij: i. m., 76. l.)

⁶¹Je. Doros heves érzelmektől sem mentes méltatásában Sz. B. Veszeloovszkij szinte forradalmár-mártírként jelenik meg. (E. Doros: i. m., 260–263. l.)

⁶²A. A. Zimin: Opricsnyina Ivana Groznovo, M., 1964. (Eredményeit népszerű formában összefoglalja: Novoje ob opricsnyinye. Nauka i zsziny, 1964/1. Hasonló felfogásban írta az Isztorija SZSZSZR-t. II.) szerk. M. N. Tyihomirov és mások), M., 1966. megfelelő részeit is.

⁶³A. Zimin: Opricsnyina Ivana Groznovo, 430, 437. l.

⁶⁴I. m., 448, 479., 1. Utóbbi okát végső soron az ország viszonylagos gazdasági-társadalmi elmaradottságában látja. (I. m. 388. l.)

⁶⁵I. m., 479. l.

⁶⁶Uo.

Nagyjából A. Zimin idézett könyve megjelenésének idején kezdte publikálni témával kapcsolatos írásait napjaink legnevesebb opricsnyina-szakértője, R. G. Szkrinnyikov.^{6 7} Opricsnyináról és Rettegett Ivánról vallott felfogása röviden a következő:

Az opricsnyina bevezetése nem nélkülözött meghatározott politikai célt: a központi hatalomra legnagyobb veszélyt jelentő szuzdali fejedelmi leszármazottak gazdasági-politikai hatalmának megrendítését.^{6 8} Az első intézkedéseket leszámítva azonban a reformot nem irányította „sem objektíve, sem szubjektíve egységes cél, elv”.^{6 9} A privilegizált testőr-rendőr gárda létrehozásával Iván szakított a reformpolitikával, s elidegenítette magától a szolgáló nemesség nagyobb részét.^{7 0} A szociális bázis szűkülése s az önálló kormányzás sikertelensége, illetőleg a korlátlan hatalom elve érvényrejuttatásának vágya a tömeges terror alkalmazásának politikájába sodorta a cárt, s az 1567–70-es évek politikatörténetének alapjává a vélt és valóságos ellenségek megsemmisítését célzó hatalmas méretű koncepció per lett.^{7 1} A saját terrorjától megrémült – valószínűleg idegbeteg – cár mind türelmetlenebbé, gyanakvóbbá vált, elvesztette ítélőképességét, és hibát hibára halmozott,^{7 2} sőt a kudarcokat még gyávaságával is tetézte, míg végül „a terror ördögi gépezetének irányítása kicsúszott életréhívi kezéből”.^{7 3}

Az opricsnyinai reform objektíve alkalmas eszköz volt a centrális hatalom megerősítésére,^{7 4} s ezt a funkcióját lényegében be is töltötte^{7 5} – minden következetlensége és ellentmondása ellenére.^{7 6} S bár „az opricsnyina-pogromok demoralizálták az ország életét, nem tudták megváltoztatni a társadalmi fejlődés alapvető tendenciáit”, annak ellenére, hogy „az opricsnyikok garázdálkodásai példanélküliek voltak, s nincs mentség rájuk”.^{7 7}

Az általános rettegés és gyanakvás, valamint a „véres lidércnyomás mély bélyeget nyomott a 16. századi orosz társadalom politikai életének minden területére”, azonban Rettegett Iván cárt ennek ellenére sem kell „valamiféle kivételes személyiségnek tartani a középkori zsarnok uralkodók hosszú sorában”.^{7 8}

A. A. Zimin és R. G. Szkrinnyikov eddigiekben részletesen felfogása vált uralkodóvá az elmúlt évtized szovjet történettudományában,^{7 9} s ez a tény az idealizált Iván-értékeléssel történt teljes

^{6 7} Könyvei: Nacsab opricsnyini, L., 1966; Opricsnyina Ivana Groznovo (tézisek), L., 1967; Opricsnij terror, L., 1969; Perepiszka Groznovo i Kurbszkovo, L., 1973; Rosszija poszle opricsnyini, L., 1975; Ivan Groznij, M., 1975; Azok a cikkek, amelyek nem monográfiái egy-egy részét képezik, ill. népszerű összefoglalások, a következők: Szamogyerzsavije i opricsnyina. Vnutrennyaja polityika carizma (szeregyina XVI-nacs. XX v.) L., 1967; V isztorii i iszkussztve. Nauka i szizny, 1971/8.; Opricsnaja tragegyija. Nauka i szizny, 1976/3.

^{6 8} R. G. Szkrinnyikov (tézisek), 20. l.

^{6 9} R. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, 191. l.

^{7 0} R. Szkrinnyikov: Rosszija . . . , 86. l.

^{7 1} R. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, 73., 191., 192. l.

^{7 2} I. m., 178–180. l.

^{7 3} I. m. 191. l.

^{7 4} Uo.

^{7 5} R. Szkrinnyikov: Szamogyerzsavije . . . 99. l.

^{7 6} Vö.: „Az opricsnyina nem változtatta meg a monarchia politikai struktúráját, nem tette semmissé a дума, mint a legfelsőbb állami szerv, jelentőségét, nem rendítette meg az arisztokrácia privilégiumait körülbástyázó mesztnycsesztvo rendszerét.” (Ivan Groznij, 195. l.)

^{7 7} I. m., 194, 195. l.

^{7 8} R. Szkrinnyikov (1976), 115. l.

^{7 9} Vö. a V. I. Koreckij által írt résszel az Isztorija SZSZSZR (1966) c. kötetben (213–14. l.); G. L. Grigorjev: Zavescsanyije Ivana Groznovo. Voproszi isztorii, 1972/4; Ju. D. Rikov: „Isztorija o Velikom knyaze Moszkovszkom” A. M. Kurbszkovo i opricsnyina Ivana Groznovo. Isztoriczeszkije zapiszki, 1974, t. 73.; A. M. Szaharov: Rosszija i ego kultura v XVI veke. Ocserki ruszskoj kulturali XVI veka, t. 1., M., 1977, 30–34. l. A sorban egyedülálló helyet foglal el A. Licsko, az orvostudományok doktora cikke. A paranoiával foglalkozó népszerűsítő munkájában a fő tüneteket Rettegett Iván viselkedésén és cselekedetein mutatja be. (Glazami pszhiatra, Nauka i religija, 1965/11, 41–43. l.)

leszámolást tanúsítja. Hiba lenne természetesen nem észrevennünk e két interpretáció bizonyos mértékig egymást kizáró voltát⁸⁰ s belső ellentmondásait. Ez a körülmény azt a meggyőződésünket erősíti, hogy a konkrét történelmi probléma, az opricsnyina, ill. Rettegett Iván uralkodása értékelésének kérdése távolról sem lezárt, megoldott.

A hiányosságok egy része egy nagy módszertani vívmány járulékos negatívumaként jelentkezik. Az előző történetírás ideologizáló törekvéseivel szembeállva a probléma tanulmányozásának új „ars poetica”-ját alakították ki: „A választ . . . csak a tények adhatják meg, kísérjük nyomon őket türelmesen, a lehető legnagyobb gondossággal.”⁸¹ A végletes következtetések levonásától való jogos félelem okozza tehát néhány részeredmény tovább nem gondolásának hibáját. (R. Szkrinnyikov pl. adatok tömegével sugallja azt a gondolatot, hogy Rettegett Iván uralkodásának első szakaszában a cárnak nem volt lényegi befolyása a politikai irányvonal megszabásában és érvényrejtetésében; önálló uralkodásának időszaka alatt pedig tragikus helyzetbe sodorta az országot – mégis hiányzik a várt következtetés explicit kimondása: IV. Iván egyértelműen negatív szerepet játszott az orosz történelemben.)

A marxista történelemszemlélet egyik sarkköve, hogy a történelmi fejlődésben bizonyos törvényszerűségek vannak. Helyes elméleti kiindulópont, ha a kutató a vizsgált történelemben a rendező elvet, a meghatározó okot megkísérlti feltárni. Hiba azonban, ha ott is racionalitást és logikát keresünk, ahol valójában irracionalitás és logikátlanság van, és azt is meg akarjuk magyarázni, ami valójában megmagyarázhatatlan. Rettegett Iván esetében ez, sajnos, gyakran előfordul. Minden bizonnyal hozzásegítené a kérdés historiográfiáját az őrdögi körből való kitöréshez, ha fokozottabban igénybe vennék egyes rokontudományok – így pl. a pszichológia – segítségét.

Vannak azonban megoldásra váró, szűken vett történettudományos feladatok is.

Komoly zavart okoz pl. a kérdés megoldásában, hogy nincs szabatos fogalmi meghatározása az önkényuralomnak (szamogyerzsavije), abszolutizmusnak, despotizmusnak és centralizációnak; s ennek megfelelően nem tisztázott, hogy az adott időszak orosz állama melyik terminussal minősíthető. Ez pedig végül is azt jelzi, hogy az értékelés nem áll elég szilárd alapon. A vizsgált korban ugyanis a cári hatalom, a cár személyes súlyának állandó növekedését követhetjük nyomon. Az értékelés szempontjából viszont korántsem mindegy, hogy mindez a despotizmus vagy központosítás rendszerében történik. Ezeknek az általános elméleti jellegű problémáknak a nyitva hagyása pedig olyan veszéllyel jár, hogy a történelmi munkákban nem válik explicitté az egy-egy történelmi korszakot a történelmi fejlődés egészében elhelyező koncepció, s a történetírásban eluralkodik a faktográfia.

Ha tovább konkretizáljuk a Rettegett Iván-kutatásról eddig elmondottakat, szembeötlő, hogy nem kellőképpen kapcsolják össze a problémakör kutatói V. I. Lenin nevezetes megállapítását a korabeli orosz államról⁸² azzal a kérdésfelvetéssel, hogy az említett objektív körülmény milyen korlátokat szab egy felülről jött beavatkozás számára, nevezetesen tehát; a gazdasági-társadalmi-politikai struktúra valóban indokolja-e az erőszakos cári kísérletet. Magyarán tehát, hiányzik a pontos vizsgálat: mik a 16. századi orosz fejlődés lehetőségei és korlátai. Ezzel összefüggésben van a személyiség történelmi szerepe (általában, s jelesül a középkorban) pontos meghatározásának hiánya – amit magyaráz az elődök visszaélése ezen a téren, de nem segít annak a kérdésnek megválaszolásában, hogy mi a cár extrémításának vagy örületének része a történelem formálódásában. (Annál is inkább, hisz magát a tényt senki sem tagadja.) Ez utóbbi figyelembevételével vizsgálatot igényelne az „objektív” haladó eredmények és a cár szubjektív szándékai közötti viszony problémája is, s különösen a cár személyiség (alkalmasság)-vizsgálata, amely kideríthetné, hogy az uralkodó magának vallotta-e a neki tulajdonított nézeteket és célokat, s egyáltalán alkalmas lett volna-e megvalósítani azokat.⁸³

⁸⁰ Lényeglátóan utal erre A. L. Sapiro: *Ob abszolutizme v Rosszii*. Isztorija SZSZSR, 1968/5, 79. l.

⁸¹ R. Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 4. o.

⁸² A 17. századi orosz állam – s ez fokozottan áll a 16. századra – monarchia „bojár Dumával és bojár arisztokráciával” (V. I. Lenin: *Poln. szobr. szocs. t. 17*, 346. l.)

⁸³ D. Sz. Lihacsov: *Licegejsztvo Groznovo: „Szmenovoj mir” Drevnej Ruszi*, L., 1976; *Velikoje naszlegyje*, L., 1975.)

Hiányzik továbbá az egzakt számvetés: egy feltételezett progresszív elképzelés keresztülhajszolásából fakadó tragikus következmények mennyiben állnak arányban a megvalósult sovány eredményekkel. Valószínűleg nem lenne haszontalan egy eredmény-középpontú retrospektív szemlélet alkalmazása sem a probléma kutatásában. A teljes csőd Iván uralkodásának végére, s a nem sokkal ezután bekövetkező „zavaros időszak” tragikus eseményei között nyilvánvaló egyfajta kapcsolat, ami egyáltalán nem lehet közömbös az Iván-értékelésben. Elgondolkodtató végül N. E. Noszov vélekedése is, aki szerint a 16. században az orosz önkényuralom a történelmi fejlődésnek csak egyik, s nem okvetlenül a haladóbb, alternatíváját jelentette.⁸⁴ Ha ez a megállapítás joggal váltott is ki ellenvéleményeket,⁸⁵ csupán a vizsgált kérdéskör felől nézve igaza kevésbé vitatható. S ha IV. Ivánt a 16. századi orosz fejlődés széles összefüggésébe állítanák, s összehasonlítanák III. Ivánnal, III. Vaszilijjal és Borisz Godunovval, akkor talán világossá válna, hogy az esztelen iváni despotizmus megtöri ezt a felfelé tartó ívet, s lényegében egy történelmi zsákutcát jelent.

Ezek a kétségek és a Rettegett Iván-kutatások jelenlegi eredményeinek néhány ellentmondása azonban éppen a jelentősen kiterjesztett kutatásokból, az elmélyült és lelkiismeretes forráskritikából, a valóban tudományos megközelítésből adódnak. Napjaink szovjet történettudománya IV. Ivánnal kapcsolatos fő feladatát már elvégezte: tényekkel bizonyította, hogy a rettegett cár nem tartozott az orosz történelem kiemelkedő alakjai közé. Ezzel egyúttal lelepleződött a megelőző időszak történetírásának részrehajló jellege; a hamis koncepciót bizonyítani hivatott eszközök, módszerek és elmélet a történettudomány lomtárába kerültek.

A minden kétséget kizáró egységes vélemény még nem kristályosodott ki, a szovjet történettudomány mégis nem eléggé értékelhető sikert könyvelhet el: az orosz történelem egyik – ha nem a leginkább – neuralgikus pontja végre egészen a helyére, a tudomány világába került. Ezzel megvalósulni látszik az Sz. B. Veszeloovszkij által (Thuküdidész nyomán) támasztott magas követelmény: „A történésznek, mint minden tudósnek, megértőnek kell lenni a jelenkor szükségletei iránt, de egyúttal az kell legyen ideálja, hogy művei az örökkévalósághoz szóljanak.”⁸⁶

⁸⁴ N. E. Noszov: Sztanovlenyije szoszlovno-predsztavityelnih ucsezgyenyij v Rosszii, L., 1969, 9–12. l.

⁸⁵ Sz. Smidt N. Noszov könyvéről írt recenziójában (Isztorija SZSZSZR, 1970/1, 182–83. l.) L. V. Cserepnin recenziójában (Voproszi isztorii, 1970/6, 140–41. l., A. Szaharov tanulmányában (i. m., 32. l.)

⁸⁶ Sz. B. Veszeloovszkij: Po povodu trilogii tov. Kosztileva i voznyizsej o nyej polemiki (Isztorija i isztoriki, M., 1973.) 376. l.